
ĐURO ŠUŠNJIĆ

UDK 316.647.5
177.2

DIJALOG I TOLERANCIJA – SUSRET RAZLIKA

*“Najdraže mi je ono mišljenje do koga
se dolazi postepeno, kroz dijalog”*
Cvetan Todorov

*“Sloboda pokreta tvojih pesnica
ograničena je položajem nosa tvog bližnjeg”*
Engleska poslovice

Istorijski gledano, dijalog kao susret razlika potiče od starih Grka. Najpoznatiji umetnik u vođenju razgovora bio je Sokrat. Pre njega, (a i posle njega) uobičajeno je bilo držanje govora, u čemu su prednjačili proroci, rapsodi, političke vođe i vojskovođe, čuveni govornici. Od Grka svet se učio razgovoru, a od Rimljana govoru. Zato su Grci imali mudrace i učenjake, a Rimljani pravnike i govornike. Na tom duhovnom nasleđu mi stvaramo naše pojmove plodnog razgovora i umeća slušanja drugog i drukčijeg od nas.

Dijalog (dia – dva; logos – razgovor u dvoje) je otvoren, iskren i neposredan susret najmanje dvojice slobodnih (pojedinaca, zajednica, kultura) koji u ravnopravnim uslovima raspravljaju o nekom problemu o kome ne postoji opšta saglasnost, da bi došli do rešenja s kojim obojica (svi) mogu da budu zadovoljni. Sporni problem može da se razreši na dva osnovna načina: dijalogom i/ili silom! Koliko su zreli odnosi među ljudima u jednoj zajednici može se izmeriti ako se potraži odgovor na koji način oni rešavaju međusobne sporove i sukobe. Ako se odbaci nasilje, preostaje dobronameran razgovor. Tako se odmah pokazuje da dijalog nije samo puka tehnika vođenja

misli da bi se došlo do novih misli nego i mnogo više od toga: *to je ostvarivanje drugog i drukčijeg načina življenja, prevođenje društvenih sukoba u duhovne sporove.* Dok razgovaraju, ljudi su izvan svakog zla: nasilje je poricanje svake vrednosti čoveku! Dijalog izvodi iz sveta nasilja i uvodi u svet slobode. Jednom svetu zasnovanom na moći mora se otkriti svet zasnovan na sporazumevanju. Nasilje je uvek delovanje, delovanje nije uvek nasilje: ako se odbaci nasilje, time se nije odbacilo i delovanje. Sokrat, Hrist, Buda, Tolstoj, Gandi, Martin Luter King, Majka Tereza i nadbiskup Oskar Romero delovali su na druge, ali bez nasilja.

Tolerancija (lat. *tolerare* – podnositi, snositi, trpeti, dopuštati) jeste spremnost da se saslušaju drugi i drukčiji od nas, kako bi se u njihovom mišljenju otkrili sadržaji koji bi pomogli da se dođe do rešenja nekog pitanja o kome nema opšte saglasnosti – spornog pitanja. Ovde se napušta etimološko značenje reči i umesto njega se predlaže: nositi drugog u sebi (a ne podnositi ga), sebe prepoznati u njemu (jer su njegova pitanja i moja), “saviti gnezdo u tuđoj duši”, poštovati i uvažavati drugog i drukčijeg zbog njega i zbog sebe. Drugim rečima, valja priznati razlike, upoznati razlike, prihvatiti razlike, radovati se razlikama (jer nas obogaćuju), živeti s razlikama. Tolerancija je *stav*, ukoliko se odnosi na mišljenje drugog, a *čin* ukoliko se odnosi na ponašanje drugog: tolerancija nema granica što se tiče mišljenja, ali ima granice kada je reč o ponašanju! Ne sme se biti tolerantan prema nekom ko ugrožava druge: biti tolerantan prema njemu, znači i sâm učestvovati u zlu! Drugim rečima: trebalo bi omogućiti da se izraze sva moguća mišljenja, a onda u razboritoj raspravi dokazati i pokazati netrpeljivima da su im misli jednostrane, pogrešne i da vode u neprilike. Ako se oni ne mogu razuveriti u slobodnoj raspravi, već hoće da deluju na pogrešnim pretpostavkama, zajednica ima pravo da ih u tome spreči, kako bi kasnije izbegla teže posledice: u tom trenutku, trpeljivost zajednice polaže ispit zrelosti s obzirom na sutrašnji dan sveta! Tako je, na primer, u satirama grčkih pisaca (Aristofan) bilo dozvoljeno čak i ruganje bogovima, ali se niko nije usudio da ruši njihove kipove ili da ometa obredne radnje.

U čemu je značaj i značenje dijaloga? To je jedino pitanje, *nagradno pitanje*, koje zahteva odgovor s više različitih stanovišta.

1. Šta znači dijalog sa stanovišta razvoja ljudskog bića (ontološki)? Karl Jaspers s pravom ističe da “u jednom jedinom čoveku ne postoji sve”. Dijalog nastaje iz nekog nedostatka u čoveku. To može da bude nedostatak iskustva, znanja, informacija ili ljubavi. Da bi čovek uklonio taj nedostatak, potreban mu je drugi čovek, *koji se od njega razlikuje*. Ako smo ja i ti posve isti, nama se ništa ne događa: nemamo o čemu da vodimo razgovor! Ako ti osećaš kao ja, misliš što i ja, veruješ kao ja, deluješ i vrednuješ kao ja, onda je jedan od nas suvišan. Razlika između mene i tebe omogućava razgovor. Apostol Pavle veli: “Ima na svestu bogzna koliko različitih glasova, ali nijedan nije bez značenja”. Sve što u životu činimo, u stvari su pokušaji da sebe dopunimo i popunimo, da postanemo celovite ličnosti. Fridrih Niče viče: “Mi beskrajno čeznemo da budemo celi!”.

Čovek je čovek samo ako je celovito biće: kada je rasparčan, podeljen i razmrvljen, on je daleko od sebe! U realnosti čovek je po pravilu manji od samog sebe, to jest od svojih mogućnosti – prirodno datih, društveno stvorenih i duhovno pripremljenih. Čovek je nepotpuno i nedovršeno biće i baš zato ima potrebu i želju da se dopuni i usavrši: čitavo istorijsko kretanje može da upućuje na ovu oskudicu, na ovaj nedostatak, na ovaj zadatak. U svetim spisima stoji: “Budite savršeni kao što je savršen vaš otac nebeski”. Pojedinaac koji nije voljan da nadilazi sebe i nije ličnost. Na našu žalost, kako ističe Erih From, svako od nas umire pre no što je dovršio svoj razvoj.

Razgovor s drugim ovde nije u službi nekog spoljašnjeg cilja, već je u ulozi razvoja ličnosti: lepa ličnost i mudra misao rađaju se samo u razgovoru! *Ko nije kadar da razgovara, taj nije sposoban za razvoj: odustati od razgovora s drugim, znači odustati od sebe! Jer, kada dobro upoznate nekog drugog, sebe ste proširili za još jedan život. Ja je ispunjeno drugim ja. Ma ko bio taj drugi, on je drugo mene samog: moja suprotnost i moja dopuna!* Jedan čovek, ako stvarno deluje na drugog čoveka, postaje deo njegove sudbine: mi smo deo onih koje smo sreli! To je razgovor s trajnim posledicama. Horhe Luis Borhes piše: “Dva čoveka koji umeju da razgovaraju, mogu sebe neizmerno da obogate i razvijaju. Ono što izlazi iz mene ne iznenađuje me toliko koliko ono što primam od drugog”.

Onaj ko u svom iskustvu ima iskustva drugih, sigurno je bogat “kao Bog”. Što važi za pojedinca, važi i za narod i njegovu kulturu. Narod koji ne uči od drugih naroda lišen je svake nade za razvoj, a kultura koja se zatvara u sebe, osuđena je da postepeno vene, i uvene. Ako najveći broj svih ideja, verovanja i vrednosti skoro svake kulture čine pozajmice iz drugih kultura (računa se oko 90%), onda je jasno da se svaka kultura uglavnom razvijala i oblikovala u susretu s drugim kulturama koje se od nje razlikuju. Ako bismo se odrekli doprinosa svetske kulture našoj nacionalnoj kulturi, onda bi se pojavila ogromna praznina koja ne bi mogla da se popuni nikakvim pozivanjem na svoje korene, na svoju bogatu baštinu i na svoju herojsku prošlost.

“Antropologija susreta” pokazuje i dokazuje da je razumevanje između različitih kultura u načelu moguće, iako često dolazi do nesporazuma između njih, zbog toga što jednu te istu pojavu ili pojam tumače na različite načine. Ovde treba reći da do sličnih nesporazuma dolazi i unutar istog kulturnog prostora, usled nekih, često veoma malih, razlika između kulturnih grupa. Tako se pokazuje da svaki univerzalizam – onaj hrišćanske vere ili onaj naučne racionalnosti – ne ide protiv razlika, nego naprotiv: razlike dolaze do punog izražaja u odnosu na sličnosti, jer su ovo *relacioni* pojmovi – jedan podrazumeva prisustvo drugog, kao što subjekt podrazumeva objekt, svetlo tamu, dobro zlo, javno tajno itd.

U dodiru s drugim kulturama, naša kultura je u prilici da upozna vrednosti i norme drugih povodom iste stvari: da ih upoređi sa svojim i stekne širu i dublju osnovu za vlastiti rast i razvoj. Ljudi se dodiruju, mešaju i oploduju jednako kao ideje, verovanja i vrednosti. Danas nema velikog grada u svetu u kome se ne mogu pronaći ljudi različitih vera, nacija i kultura. Iz njihovih duhovnih susreta nastali su istinski plodovi ljudskog uma, a iz telesnih dodira najlepša lica ovog sveta. Mi živimo s razlikama i živećemo dok smo živi.

Kao što ne postoji pojedinac koji ne opšti s drugim pojedincima (usamljeni pojedinac je naša psihološka zabluda), tako ne postoji ni kultura koja bi se zatvorila u sebe i bila samodovoljna. Ipak, svaka je očuvala svoj identitet, jer su se sve pozajmice skladno uklopile i smestile u njen vlastiti okvir i u njemu za-

dobile osebujne oblike, nove funkcije i drukčija značenja. Dijalog između dve kulture moguć je pod uslovom da se oba kulturna sistema shvate kao otvorena, nedovršena i nesavršena – samo tako mogu jedan drugog da upotpune, oplode i usavrše.

Ljudska jedinka jeste biće prirodnog sveta, ličnost nad-prirodnog: u njoj ima nešto više od onog što je prirodno dato! Jedinka je data, ličnost zadata: jedinka od sebe tek treba da napravi ličnost. Ono što joj je od prirode dato nije dovoljno, ona mora nadopuniti prirodu. Kultura je kritika prirode, ali ne u smislu poricanja prirode ili borbe protiv prirode, već nadgradnje nad njom. Jedna razvijena ličnost mnogo je više od puke biološke jedinice: malo dete nema ličnost!

Telo je poklon prirode, duh mora da se stekne iskustvom i učenjem. Socijalizacija pretvara jedinku u ličnost; ona je prevazilaženje biološke prirode i zato je, u suštini, kulturni čin, jer samo ono što je prirodno ostaje izvan kulturnog. Pod prirodom se podrazumeva ljudska jedinka pre socijalizacije, čista od svake kulture. Čovek se dvaput rađa. Jednom kao prirodno biće a drugi put kao kulturno biće: čovek ima dva rođendana! Da bi bio čovek, ljudsko biće mora da zadovolji svoje telesne i duhovne potrebe: telesne da bi bio živ, a duhovne da bi bio zdrav!

2. Šta znači razgovor sa stanovišta saznanja istine (gnoseološki)? Istine ima tamo gde se pita i odgovara. Biti otvoren za pitanje drugog, znači biti otvoren za drugu mogućnost mišljenja. *Ja i ti uđemo u razgovor svaki sa svojom istinom, a izađemo iz razgovora s nekom novom, koju pre našeg susreta nismo znali. Iz razgovora izlazimo duševno i duhovno drukčiji no što smo u razgovor ušli: u duši i duhu nosimo više nego što smo imali! Sinteza dva različita stava saznajno je vrednija od svakog stava uzetog za sebe.* Margerit Jursenar, u delu *Širom otvorenih očiju*, ističe da je jedini način vođenja razgovora “napustiti suprotnosti i ići napred linijom po kojoj se slažemo”, jer idući polagano, daleko se stiže. Ti je jedno drugo-ja-čije Ja.

Razgovor je složen i istančan proces čiji je krajnji cilj zajednička odluka, obostrani pristanak na nešto treće, što je veće od stranačkih interesa. U odluci koja se donese, ipak, svaka strana može da prepozna sebe, svoj doprinos i svoj interes. Odluka, kao zajednički imenitelj, usmerena je na postizanje zajedničkog do-

bra. Zato Jaspers govori o “večnoj mladosti odluke”. Galski duh bi dodao: “Suprotnosti mogu često da se slože i da posluže jedna drugu čajem”. Svako pitanje oko koga smo se složili, podrazumeva da postoje i mnoga druga pitanja oko kojih se nismo složili. *Mi se prepoznajemo jedan u drugom samo ako u našem duhu i duši postoji nešto zajedničko ili isto, što onda nazivamo istinom. Ovo isto ne poriče ono što je različito u nama i između nas.* Nema veće opasnosti po moj duhovni razvoj od susreta s nekim ko žuri da se sa mnom u svemu složi.

Ako kroz razgovor otkrivamo osobine stvarnosti izvan nas i u nama, kojih pre razgovora nismo bili svesni, onda se mora reći da razgovor može da dovede do pravih otkrića, ako ne i otkrovenja. U tome je istina našeg susreta i naš susret u istini. Naš život događa se kao susret: to omogućava duhovni razvoj. Reč *sreća* dolazi od reči *sresti*: kada uživamo u susretu s drugim i drukčijim od nas. Ako neko misli da od drugog ne može ništa da nauči, onda je svo moguće znanje sveo na svoje iskustvo.

Tolerantan može da bude samo onaj čovek koji je svestan da ne zna celu istinu i da mu je potreban drugi čovek da bi dospao u blizinu istine. Netolerantan je onaj ko je uveren da zna celu istinu. Sudbina prvog je da uči i da se razvija, sudbina drugog je da stoji u mestu i da nazaduje. Prvi dobro zna da postoji jedan svet i mnogo pogleda na svet. Drugi bi sve drukčije poglede na svet ugurao u svoje gledište. Ova dva čoveka mogu da govore, ali se ne čuju; oni se gledaju, ali se ne vide; oni su blizu jedan drugom u prostoru, ali ih deli nevidljivi zid; oni koriste isti jezik, ali se ne razumeju.

Razgovor je jedini način da se misao ne zatvori u sistem a život u tamnicu: zatvoren sistem (ličnost, društvo, kultura) teži raspadanju! To su sistemi bez budućnosti, jer u sebi ni izvan sebe ne podnose drukčije iskustvo. Ono što dolazi od drugog, to jest ono drukčije, ne bi trebalo uzeti kao pretnju, već kao iskustvo razlike koje možemo da ugradimo u sebe kao opeku u gradnji vlastitog života. I dokle god svi ne budu imali prilike da izraze svoje misli, društvo neće imati uvida u moguća i stvarna rešenja svojih problema: ono ne može da zna o sebi sve ono što bi moglo da sazna ako bi se otvorilo!

Biti otvoren za sva iskustva, znači uvek biti u razvoju: u razgovoru otvaramo nepoznate svetove jedni drugima, jer smo svi različiti. Prema tome, svako *jednostrano* ljudsko mišljenje jeste uvreda za božansku *mnogostranost* ljudskog duha. Zato Johan Hojzinga i može da kaže: “Mi naše prozore držimo otvorene za svaki vetar”. Tolerancija je uslov razvoja ličnosti i njenih sazajnih mogućnosti, kao što je kiseonik uslov disanja. Čovek je tolerantan tek onda kada je kadar da nešto čuje, vidi, razmisli i usvoji od drugog čoveka koji se s njim ne slaže. Tolerancija ne zahteva da se čovek odrekne svog načela, nego da ga proširi, produbi i nadiđe. Za nas, tolerancija jeste svest o tome da više ograničenih gledišta pruža mogućnost za stvaranje širih i dubljih stanovišta. Zato se ta stanovišta poštuju i razumni ljudi im se raduju. Jedini krov pod kojim različiti pojedinci, različite grupe i različite kulture mogu da žive zajedno i u relativnom miru jeste tolerancija.

3. Šta znači razgovor sa stanovišta stvaranja vrednosti (aksiološki)? Krajnji ishod razgovora, plod koji, tako reći, idealno visi izvan razgovora, do koga se razgovorom tek dopire, jeste neka vrednost. To može da bude vrednost zajedničkog življenja, istina kao vrednost itd. *U razgovoru, tvoje i moje pitanje postaje naše pitanje. Ono što nas povezuje jesu pitanja, ono što nas udaljuje jesu odgovori, jer dajemo različite odgovore na isto pitanje.* “Razgovor je spona među ljudima, možda jedina” – veli Meša Selimović u *Dervišu i smrti*. Pitanje je posrednik koji ne dozvoljava sagovornicima da se udalje jedan od drugog: zato više volim pitanja nego odgovore! Svaki put kada se nas dvojica izdignemo iznad naših početnih stavova, tako što smo ih prevladali u jednoj višoj istini, koja je obojici nadređena a koja obojicu zadovoljava, mi smo produbili naše zajedništvo, a u isto vreme proširili naše znanje. *Stepen našeg saznanja zavisi od stepena naše otvorenosti prema drugima: koliko smo otvoreni za zajednicu, toliko smo otvoreni za istinu! Koliko smo se udaljili jedan od drugog, toliko smo se udaljili od istine. Što su neki pojedinci ili zajednice više zatvoreni u sebe, to je odbojnost prema drugim i drukčijim pojedincima i zajednicama jače izražena, a istina zamagljena.* U izvesnim trenucima postajemo svesni da istina nije u nekom logičkom sudu, nego u našem susretu: tako se duhovni razgovor pretvara u društveni događaj! Al-

ber Kami dobro reče: “Ako se ljudi ne mogu odnositi prema nekoj opštoj vrednosti koju svako prepoznaje u svakom, onda je čovek čoveku neshvatljiv”. A filozof Jürgen Habermas dodaje: “Svako mora biti u stanju da sebe prepozna u svemu što ima ljudski lik”. Neko, ne znam više ko, mudro reče: “Svako ima po neku vrednost kakvu niko drugi nema. Zato poštujmo u svakom čoveku tu skrivenu vrednost”.

4. Kako stoji s dijalogom sa stanovišta razumevanja značenja (hermeneutički)? Istinsku zajednicu čine ljudi koji se međusobno dobro razumeju: oni dele jedan svet zajedničkih značenja! U rečima se čuva iskustvo zajednice, u njima diše njen pogled na svet. Ono što preovlađuje u govoru i jeziku neke zajednice, izgleda da je važno za život te zajednice. Pri tom, ljudi se mogu dobro razumeti, iako se ne slažu oko nekog pitanja: razumevanje ne podrazumeva slaganje, kao što ni slaganje ne podrazumeva razumevanje! Ipak, zajednička značenja omogućavaju razumevanje; posebna i lična ga otežavaju. *Na univerzalnim značenjima počiva mogućnost ljudske zajednice, na posebnim i ličnim značenjima razvija se grupa i pojedinac.* Valja imati na umu da latinska reč *religio* – *religare* znači povezati, spojiti, ujediniti. Filozof Bela Hamvaš ističe da je stvaranje nacionalnih jezika i tzv. stručnih jezika imalo za posledicu udaljavanje od zajedničkih značenja, a to znači i otvaranje nesporazuma. Ljudi često govore različitim jezicima, premda koriste iste reči: zato što pripadaju raznim društvenim grupama koje imaju svoje posebno iskustvo sa svetom oko sebe i u sebi. Zato se univerzalna značenja čuvaju u starijim jezicima, sanskritu, grčkom, latinskom... Čuvati sećanja na sveopšte simbole i pojmove – to je način na koji mi možemo da se suprotstavimo onima koji stalno povlače granice među nama. Ako to ne činimo, desiće se ono što je Ivo Andrić predvideo: “Mi ćemo se moći čuti s kraja na kraj sveta, ali se nećemo razumeti!” Ako je jezik struktura, a jeste, onda on nužno pretpostavlja i zajednička značenja, a ne samo grupna i lična. Svi opšti pojmovi teže ka ujedinjenju razlika, i to je njihova gnoseološka ili epistemološka suština, ali se oni ideološki (sa stanovišta interesa pojedinih grupa) razumeju i tumače kao nasilno pripajanje delova celini: pojam univerzalne istine i pojam dominacije su izjednačeni! Prema tome, tragati za opštim pojmovima u isto vreme znači brinuti o

očuvanju zajednice, jer se ova ne može utemeljiti na posebnim i ličnim značenjima (zajednica, narod, društvo, kao opšti pojmovi, prekrivaju sve razlike: rasne, klasne, nacionalne, verske i dr.).

5. Šta znači razgovor sa stanovišta stvaranja zajednice (sociološki)? “Čovek ne živi ni sa istinom ni sa lepom, već sa drugima” (Dušan Matić). Broj *neposrednih* ljudskih odnosa jako se smanjuje – mi ne razgovaramo jedni s drugima licem u lice, nego preko telefona, novina, radija, televizije, interneta itd, a oni nas udaljuju i otuđuju, premda su stvoreni da nas zbliže. Prednost neposrednog opštenja jeste u tome što uklanja posrednike koji iskrivljuju istinu, svesno ili nesvesno. Ovde se naslućuje neka protivrečnost: s jedne strane, da bi razgovor uopšte bio moguć, nužno je postojanje razlika, a s druge strane, ako su te razlike velike, nema iskrenog razgovora. Da bi se vodio iskren i plodan razgovor o nekom pitanju, učesnici u razgovoru moraju da raspolazu podjednakom društvenom moći. Sve dok postoje velike razlike u društvenoj moći, u razgovoru se malo dokazuje razlozima, a više se pokazuje moć. Ali, ovde se više i ne radi o razgovorima, nego o pregovorima: usklađuju se budući odnosi u zavisnosti od odnosa snaga. *Samo jednaki mogu da vode razgovor. Mi živimo u društvu nejednakosti. U nas nema pravog razgovora.* U društvu nejednake raspodele moći iskren razgovor bio bi najveća novost. Istinski razgovor nužno se odvija na vodoravnoj a pregovori na vertikalnoj osi: kulturi je svojstvena prva, a politici druga osa! Razgovor je više mogućnost budućeg društva no što je stvarnost sadašnjeg. Ali, ovo nije valjan dokaz za napuštanje razgovora. Ono što *društveno* nije moguće, trebalo bi *duhovno* želeti, jer se jedna zajednica duhovno oblikuje pre njenog stvarnog oblika. Valja očuvati u životu taj smisao za ono što ljudi mogu, hoće ili trebaju, nezavisno od toga da li je to trenutno u datim okolnostima ostvarivo. Nada je višak želje i slutnje a manjak iskustva i znanja.

6. Šta znači razgovor sa stanovišta gradnje svesti o svom identitetu (psihološki)? Razgovor je prilika da vidimo sebe očima drugog, bez obzira da li ćemo tu sliku o sebi da prihvatimo ili odbijemo: bitno je da je ona jasna i razumljiva! Razgovor je proces ispravljanja slike o meni i tebi. Stara kineska mudrost veli: “Samo tuđim očima mogu da se vide svoji nedostaci”.

Svest o sebi možeš da stekneš samo iz odnosa s drugima, jer u tim odnosima doživiš i to da ti neko ne prizna, ili ugrožava, ili ruši sliku koju imaš o sebi. Da nemaš određenu sliku o sebi, svako drugo mišljenje o tebi bilo bi ti jednako bezvredno. To da neka mišljenja o sebi odbacuješ, dokazuje da imaš određenu svest o sebi – da braniš svoj identitet. *Identitet se moćno ispoljava kada je ugrožen*. Svoj identitet uspostavljaš samo ako se suprotstavljaš. Jer, “svako hoće da onaj drugi bude isti kao on” (K. Jaspers).

S vremena na vreme ukradite po koji tren za tišinu i samoću, u kojoj jedino možete čuti sami sebe. Jer, za rađanje misli o sebi potrebno je malo tišine i samoće, kao i za molitvu. Misao i molitva nalaze se na tihim mestima: nama treba mnogo razgovora, i još više ćutanja. Ponekad se treba udaljiti od ljudi da bismo im bili bliže. U stvari, čovek je sâm kada mu je najteže: sâm je kada donosi odluku, sâm je kada snosi posledice odluke, sâm je kada pati, sâm je kada umire. U tome ga niko ne može zameniti. Sâm sebe može da teši: “Dosta što sam sâm u nesreći”. Ali ne zaboravite: i najličniji identitet sadrži nešto dobijeno iz odnosa s drugim, bez koga se i ne može steći svest o svom identitetu. Bez pomoći drugih ne možeš postati ličnost, ali uz njihovu pomoć možeš da je izgubiš. Usamljeni pojedinac jeste naša psihološka zabluda: on je uvek u odnosu s drugima, ma koliko se osećao odvojen od njih. Kada se povuče u sebe, kada se osami, onda svet oko sebe umanjuje za svoja osećanja, za svoje misli, za svoje snove. U svakom od nas zapisan je put do drugog.

U razgovoru, čovek pristaje na spoznaju da je nesiguran i ograničen. Ali, on se više ne stidi svoje nesigurnosti i ograničenosti, jer je to način na koji svaki čovek živi. Ako svaki govor zahteva odgovor, onda ovaj drugi ne može da se predvidi. Otuda izvesna neizvesnost razgovora i nesigurnost sabesednika: razgovor je otkrivanje i ranjivih mesta u sagovorniku! Otuda strepnja od susreta razlika. Jer, celu istinu ne znamo ni ja ni ti, ali jedan drugom možemo pomoći da dospemo u njenu blizinu. Psihološki je stvar paradoksalna: *kako se ja i ti možemo do kraja, celim svojim bićem, založiti svaki za svoju istinu ili svoje uverenje ako unapred priznamo da su naše istine relativne i uverenja ograničena? Ja i ti osećamo da smo raspeti: između volje da svoje stavove branimo do kraja i sum-*

nje da su oni samo delimične spoznaje a ne celovita saznanja! Zato saslušaj svakoga, uradi po svome.

Davno je rečeno: “Samo onaj ko je u stanju da razgovara bez polemisanja, da polemiše bez optuživanja i da optužuje bez laganja, može za sebe reći da je kulturni čovek”. Susreti ljudi koji različito misle značajni su iz psiholoških, društvenih, moralnih i kulturnih razloga. Oni su korak ka upoznavanju, sazrevanju i učenju od drugih. Ljudi postaju svesni da u razgovoru nije reč o sukobu ličnosti, nego o sučeljavanju različitih gledišta: ne napada se ličnost nego problem! Ne valja od razlika u mišljenjima praviti razloge za nepoverenje i, možda, prekid razgovora. Sve greške i grehovi nastaju kao posledica neuspeha u odnosu s drugim i drukčijim od nas.

7. Šta znači razgovor sa stanovišta ograničenog interesa neke grupe (ideološki)? “Čim shvatimo da nismo genijalni, moramo se organizovati” (T. Zeldin). Genijalni ljudi ne vole nikakve organizacije, jer veruju u sebe i sebi. Organizacija – to je ono što manjinu čini nadmoćnom većini. R. Mihels govori o gvozdenom zakonu oligarhije koji glasi: organizovana manjina uvek je nadmoćna neorganizovanoj većini! A manjine su uvek moćne i na vlasti. Uostalom, nas je manje na zemlji nego pod zemljom: još jedan dokaz da manjina gazi po većini!

Ideološki jezik je zatvoren: ideologija je govor koji jedna grupa drži samoj sebi dajući za pravo svom interesu! Niče bi rekao: ideologija je koristan način pogrešnog tumačenja stvarnosti. Ideologu nije stalo do istine, već do interesa: zato je on sklon da brani neistinit iskaz ako mu koristi i odbaci istinit ako mu šteti! “Kada interesi viču istina se ne može čuti”. V. I. Lenjin govorio je: “Kada bi interesi ljudi zadirali u geometrijske aksiome, ljudi bi ih pobijali”. Čovek je racionalno biće, ali i biće koje racionalizuje: ideologija je gluma istine!

Može li, onda, ideolog neke vere da govori u ime vere? Naravno da ne može, jer bi to bila vera protumačena u ideološkom ključu, s obzirom na interes pojedinca ili verske zajednice. Zato je neophodno da se napravi *oštra razlika između vere i verske ideologije*. Ako se uporede svetske religije, onda će se ustanoviti da u njihovim učenjima preovlađuju stavovi razumevanja, trpeljivosti i ljubavi. Ako je to tako, a jeste,

otkud onda mržnja, sporovi i ratovi? Očigledno da ove pojave ne dolaze iz religije. Odakle onda dolaze? Dolaze iz religijske ideologije (klerikalizma, nacionalizma, fundamentalizma) – kada se vera stavi u službu ograničenih interesa. Prema tome, svete reči osnivača svetskih religija ne sadrže ništa što bi ličilo na netrpeljivost, mržnju i rat. Ako bi rat zavisio od vere, onda rata ne bi ni bilo, jer su vere, po pravilu, vere u mir. Sve su vere usvojile zlatno pravilo: “Ne čini drugom ono što ne bi želeo da on tebi učini”. Vernici se mole za red i mir u sebi i svetu, što znači da su mržnja i rat u opreci sa smislom vere. Zato sv. Sava i reče: “Ako je pop grešan, molitva nije”. A u Jevanđelju po Marku se ističe: “Dom moj zvaće se dom molitve za sve narode. A vi od njega načiniste hajdučku pećinu”. *Pojedinac koji usvoji ideološku dogmu ne može da misli, a narod koji živi po dogmi izgubio je svoju slobodu. Dogma je duhovni oblik nasilja, nasilje je telesni oblik dogme: u blizini svake dogme podiže se lomača!*

8. Šta znači dijalog sa stanovišta moći i vlasti (politički)? Ljudski odnosi odvijaju se u dva osnovna oblika: kao odnosi moći i kao odnosi saradnje! Iz toga sledi da razgovor može da se vodi ili s pozicija moći ili s pozicija saradnje. Sve dok jedan s drugim razgovaramo s pozicija moći, nema govora o razgovoru. Može biti reči o nagovoru, dogovoru, prigovoru, pogovoru, izgovoru, ogovoru ili ugovoru, ali nema razgovora. Svaki odnos koji nije dijaloški, nužno je prinuda i nasilje. Biti spreman na razgovor, znači odbaciti svaku pomisao na nasilje i zlo. *Jedan uistinu dijaloški način mišljenja i življenja imao bi za posledicu da među misliocima ne bi bilo dogmatika, među vernicima fanatika, a među političarima tirana.* Dijalog je istinski preokret u načinu rešavanja sporova i sukoba među ljudima koga oni nisu dovoljno svesni, a koji je spasonosan: on izvodi iz sveta nasilja i uvodi u svet slobode! Ako ne možemo živeti jedni sa drugima, možemo jedni *pored* drugih, a ne moramo jedni *protiv* drugih. Sve velike verske tradicije i moralni sistemi stoje nasuprot nekom zlu (nasilju). Iz svake vere sledi da se svet ne može menjati na bolje silom, već samo blagošću i ljubavlju. Ni u jednoj svetskoj religiji rat nije podignut na stepen ljudske dužnosti, u smislu u kome je to molitva, žrtva ili hodočašće.

9. Teološko značenje dijaloga. *Razgovor s Bogom može da se razume kao vernikov razgovor s onim delom*

vlastite ličnosti koji mu je u velikoj meri nepoznat i koji mu bolno nedostaje: to je razgovor s najboljom mogućnošću sebe samog! Jer u svetoj knjizi hrišćanske vere piše: “Budite savršeni kao što je savršen otac vaš nebeski”. Vernik je otvoren za nečujni glas više stvarnosti u sebi: to je, u stvari, njegova savest, božja iskra u njemu. Čista molitva jeste razgovor vernika s Bogom, to jest prisećanje na najviše vrednosti i norme kreposnog života. Savest i jeste nešto sveto u svesti, molitveni glas, neki osećaj za razliku između dobra i zla, ljudska reč za boga u nama: sud o nama u nama koji nas sada optužuje, oslobađa nas sada krivice! Savest je najlakši susret s bogom u nama, najkraći put prema njemu. Ona je ono skupoceno u čoveku, upaljena sveća u srcu, svetlost samosvesti, zakon zapisan u srcima. Možda je za ovo dobar primer iskustvo koje ima svako od nas kada u sebi oseti borbu između nagona koji teži da bude zadovoljen i verske norme koja ga ograničava. Moral zabranjuje ono što nagon traži: to je deo šireg spora između tela i duše, prirode i kulture! Pojedinač se rađa u društvu i kulturi koji nisu stvar njegovog izbora: to i jeste razlog izvesne prinude u društvu i nelagode u kulturi.

10. Šta znači dijalog sa stanovišta univerzalnih ljudskih mogućnosti (kulturno)? Gde je viša ravan trpeljivog razgovora, tamo je i viša ravan kulturnog razvoja uopšte. Razgovor je razmena iskustava, misli, uverenja. A razmena je, po svom pojmu, odnos jednakih vrednosti. Svaka razmenjena reč upućuje na jedan način mišljenja, na jedan način življenja i na jedan način vrednovanja. Ako zaboravite sve što sam do sada rekao, želeo bih da ovo što ću sada reći zaboravite poslednje. *U razgovoru niko ne može da izgubi, a svi mogu da dobiju, ako ne baš ono što žele, onda ono što mogu.* “Zabadava ste dobili, zabadava i dajte” – zapisano je u *Jevanđelju po Mateju*. Istina, dobrota, pravda, lepota i svetost jesu vrednosti koje ne gube na vrednosti kada se dele među ljudima. Ako s nekim delite zemlju, novac, moć i vlast, onda svakako gubite. *Duhovne vrednosti se množe kada se dele: ovde ne važe ekonomska načela raspodele dobara, jer duh ima vlastita merila raspodele vrednosti!* Za razliku od materijalnih dobara koja su propadljiva i prolazna, duhovne vrednosti su neuništive i večne.

U razgovoru kao igri pitanja i odgovora, kao duhovnoj igri, traži se istina a ne pobjeda nad sagovornikom:

ovde je svaka pobeda jalova, pobeda slomljenih krila! Nikola Racković dobro veli: “Mogu biti pobjednik samo ako niko nije poražen”. Razgovor je kao i svaka druga igra: ishod ne može da se predvidi! U igri se znaju igrači, mesto, vreme, sudija, pravila itd, ali se ne zna ishod. Ako bi se unapred znao ishod igre, onda ne bi ni trebalo da se igra, jer bi igra izgubila svaku draž i smisao. Zato Dušan Matić i peva: “I kad se igram, igram se vatrom”.

* * *

Razgovor je dokaz da ljudi mogu da grade mostove rečima, kao što ljubav gradi mostove pogledima ili dodirima. Umberto Eko divno veli da “dvoje zaljubljenih kažu jedno drugom pogledima i dodirima više nego što bi to mogli svi jezici sveta”. Tamo gde je ljubav, reči su suvišne. Jedan persijski mudrac reče: *ljubav je bolest od koje niko ne želi da ozdravi!* Ima iskustava neizrecivih rečima, ona su iznad jezika. Na primer, mistična iskustva – zato mistici nerado govore. Jer, kada se osećanja i misli prevode u reči, uvek se događa neka izdaja: reči varaju misli, reč je neverna misao! Zato je neverbalna komunikacija uspešnija od verbalne: oči i dodir razumeju bez reči, a reči više skrivaju nego što otkrivaju! Psiholozi tvrde da 90% emocionalnih poruka jesu neverbalne prirode.

Ako se sporazumemo, onda se zidovi između nas ruše, a umesto njih, naše ruke se spajaju. Nema svesti o Ja bez svesti o Ti: iz ove razlike rađaju se naše istine! Pošto je svako biće različito od našeg, mi treba da ga cenimo, ne samo zbog njega nego i zbog sebe, jer bez njega bili bismo siromašniji za jedan život.

Mudar čovek izvlači najveći dobitak iz duhovne igre s nekim ko se od njega u nečem razlikuje: tako obojica mogu duhovno da rastu i ostvaruju zajednicu spasenja! Na primer: u meri u kojoj se druga vera ne priznaje kao sastavni deo vlastitog pogleda na svet, u toj meri se ona doživljava kao moguća opasnost. Kada jedna vera mirno podnosi drugu, ne samo u duhu nego i u stvarnosti, onda je to znak snage obeju vera i jamstvo njihove budućnosti. Jedna mudra misao stigla je i do nas s istočne strane sveta, odakle, uostalom, i potiču sve zapadne vere: *Čovek koji poštuje samo svoju veru, a potcenjuje druge, nalik je na čoveka koji poštuje samo svoju majku, ali prezire majke drugih.* Mi ni danas nismo dovoljno svesni značaja i značenja koji

razgovor, kao duhovni susret, ima u razvoju svetske kulture, u čijem su središtu svetske religije. *Odbiti razgovor s drugom kulturom, odnosno drugom religijom, znači odbiti mogućnost da se nešto novo nauči, da se obogati vlastita kultura i religija.* Ko se poistovećuje samo s vrednostima svoje nacionalne kulture, taj je slep za sve druge kulture; on je čovek jedne kulture, osuđen da duhovno ne raste. Zato je razgovor – osobina visoke kulture koja je otvorena i stvaralačka. Jedna kultura ne može postati svesna sebe, to jest svog *identiteta*, bez odnosa s drugim kulturama koje se od nje razlikuju.

Od kulture govora prema kulturi razgovora

<i>monolog</i>	<i>dijalog</i>
<i>autoritarno društvo</i>	<i>demokratsko društvo</i>
<i>govor bez sagovornika</i>	<i>sagovornik kao moje drugo ja</i>
<i>hijerarhija</i>	<i>jednakost</i>
<i>moć</i>	<i>saradnja</i>
<i>prinuda</i>	<i>igra</i>
<i>obrazac</i>	<i>otkriće</i>
<i>račun</i>	<i>mašta</i>
<i>istina se zna</i>	<i>istina se traži</i>
<i>kognitivni despotizam</i>	<i>kognitivni pluralizam</i>
<i>dogma</i>	<i>pitanje</i>
<i>društveni sukob</i>	<i>duhovni spor</i>
<i>pobeda</i>	<i>razumevanje</i>
<i>subjekt–objekt</i>	<i>subjekt–subjekt</i>
<i>vređanje</i>	<i>poštovanje</i>
<i>ubeđivanje</i>	<i>učenje</i>
<i>osujećenost</i>	<i>radoznalost</i>
<i>struktura</i>	<i>razvoj</i>
<i>sudbina</i>	<i>izbor</i>
<i>“čovek je ostrvo”</i>	<i>“sva ostrva su povezana na dnu okeana”</i>
<i>(s obzirom na razlike)</i>	<i>(s obzirom na sličnosti)</i>

Moramo se pomiriti s tim da na jedno pitanje iz ljudskog života, po pravilu, postoji više odgovora i da svako ko smatra da je njegov odgovor jedini pravi, postaje neodgovoran, dovodeći u pitanje druge odgovore, pa i samu mogućnost drugačijeg pitanja: čovek je čovek i po tome što uvek ima više od jednog odgovora na jedno pitanje!

LITERATURA

1. H. Arendt, *Between Past and Future*, Penguin Books Ltd, England – USA, 1976. (enlarged edition, esp. chapter on "The Concept of History: Ancient and Modern")
2. M. Buber, *Ja i Ti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1977.
3. Č. Čupić, *Politika i zlo*, Čigoja štampa, Beograd, 1997.
4. *Dijalogom do mira*, Franjevački institut za kulturu mira, Split, 2005.
5. H. G. Gadamer, *Istina i metoda*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
6. Z. Golubović, *Ja i drugi*, Republika, Beograd, 1999.
7. K. Jaspers, *Filozofija*, IK Z. Stojanović, Sremski Karlovci, 1989.
8. M. Marković, *Dijalektička teorija značenja*, Nolit, Beograd, 1961.
9. *O toleranciji, Rasprave o demoratskoj kulturi*, "Filip Višnjić", Beograd, 1989. (Zbornik radova)
10. G. Petrović, *Kritika čiste tolerancije*, Kulturni radnik, br. 4, Zagreb, 1978.
11. E. Sioran, *Istorija i utopija*, Gradac, Čačak, 1987.
12. V. Šklovski, *Za i protiv*, Grafos, Beograd, 1987.
13. Đ. Šušnjić, *Dijalog i tolerancija – iskustvo razlike*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.
14. Đ. Šušnjić, *Drama razumevanja: od kulture govora prema kulturi razgovora*, Čigoja štampa, Beograd, 2004.
15. C. Todorov, *Mi i drugi, XX vek*, Beograd, 1994.
16. *Tolerancija – susret razlika*, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, Beograd, 2002.
17. R. P. Wolf, B. Moore, H. Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1965.
18. T. Zeldin, *Intimna istorija čovečanstva*, Geopoetika, Beograd, 2006. (str. 280–299)

